

SIBLING EN SCHOLING

Het effect van geslacht en van gezinssamenstelling op geletterdheid in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw¹

Sibling and schooling. The effect of sex and family composition on literacy in the Netherlands in the second half of the nineteenth century

During the nineteenth century illiteracy declined to the level of almost non-existence. Much attention has already been paid to how a child's life circumstances affect his or her ability to write. Most research does not go beyond the household or aggregate level. This study aims to explore differences in literacy within a household. We expected literacy to be much higher among sons and children with a lower birth order. More boys are literate than girls, and especially in large families the oldest children are advantaged. However, we found girls to be more literate when they had older sisters. We therefore believe there are different gender specific mechanisms at work which can explain literacy variations within a household.

Tijmen van der Kooij (1875-1957), zoon van een Friese winkelier en later bekend als christelijk gereformeerd onderwijzer, schreef in zijn autobiografie dat hij door zijn zwakke gezondheid niet naar school kon. Toch kreeg hij onderwijs: 'thuis leerde ik veel, onopzettelijk, "occasioneel" noemden we het later, van mijn ouders, van mijn schoolgaande broers, ja van iedereen, die maar wat losliet'.² Tijmen was geen uitzondering; niet iedereen ging in de negentiende eeuw regelmatig naar school (het aandeel leerlingen dat de lagere school niet af maakte wordt voor 1892 geschat op één op acht).³ Toch kregen

1. Met dank aan Jan Kok en Sarah Moreels voor de suggesties en tips bij de uitwerking van dit onderzoek, en aan Hilde Bras en Kees Mandemakers voor hun kritische opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel.

2. W. van der Kooij en S. van Tuinen, "Het was een schoone dag". *Autobiografie van Tijmen van der Kooij (1875-1957)* (Almere en Heemskerk 1993) 3. Zie ook <http://www2.fmg.uva.nl/pow/jeugdherinneringen> (12 maart 2009).

3. P.Th.F.M. Boekholt, 'De Nederlander gaat naar school', in: F.L. van Holthoon (ed.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang* (Assen en Maastricht 1985) 203-223, aldaar 214. Blijkbaar waren gezondheidsproblemen één van de voornaamste redenen

bijna alle kinderen onderwijs, meestal op school, soms ook privé.⁴ Geletterd zijn, 'one of the cornerstones of the "modern" world',⁵ was in een korte tijd een sociale norm en een mogelijkheid tot sociale mobiliteit geworden.⁶ Dat proces werd gedragen en ondersteund door ruim aanvaarde waarden en normen⁷ en het had allerlei sociale, culturele en demografische gevolgen, onder meer voor de daling van de zuigelingen- en de kindersterfte, controle op de vruchtbaarheid, mimetische huwelijksbegeerte en de uitbouw van een meritocratische samenleving (wat betekent dat statusoewijzing voortaan meer en meer verliep via eigen verdienste).⁸ In de afwikkeling van dat proces gedroegen geletterden zich anders dan niet-geletterden.⁹

om niet naar school te gaan. Toch is enige voorzichtigheid nodig: lang niet altijd zijn de redenen van het verzuim bekend. Zie in dat verband onder meer: H. Knippenberg, *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de negentiende eeuw* (Amsterdam 1986) 100-103.

4. A.M. van der Woude, 'De alfabetisering', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 7 (Bussum 1980) 262-264; O. Boonstra, 'Functioneel analfabetisme in Nederland, 1775-1900', in: I. Maas, M.H.D. van Leeuwen en K. Mandemakers (eds.), *Honderdvijftig jaar levenslopen. De Historische Steekproef Nederlandse bevolking* (Amsterdam 2008) 129-149, aldaar 133-134.

5. Geciteerd uit D. Levine, 'Education and family life in early industrial England', *Journal of Family History* 4 (1979) 368-380, aldaar 368.

6. Die mentaliteitshift wordt besproken in J. Donald, 'How illiteracy became a problem (and literacy stopped being one)', *Journal of Education* 165 (1983) 35-52.

7. Een algemeen maar ondertussen wat gedateerd internationaal-comparatief overzicht wordt gegeven in C.M. Cipolla, *Literacy and development in the West* (Harmondsworth 1969) 62-99.

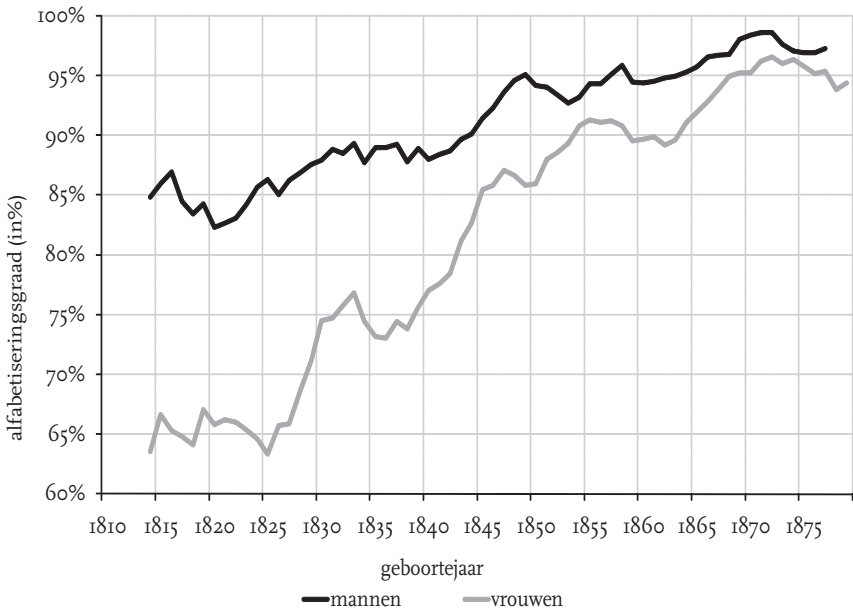
8. O.W.A. Boonstra en A.M. van der Woude, 'Demographic transition in the Netherlands. A statistical analysis of regional differences in the level and development of the birth rate and of fertility, 1850-1890', *A.A.G. Bijdragen* 24 (1984) 1-57; O.W.A. Boonstra, 'The impact of education on the demographic life course. The family reproduction process of literates and illiterates in the Netherlands at the end of the nineteenth century', *The History of the Family* 3 (1998) 303-313; M. Hoyler, 'Small town development and urban illiteracy. Comparative evidence from Leicestershire marriage registers, 1754-1890', *Historical Social Research* 23 (1998) 216-226; O.W.A. Boonstra, *De waardij van eene vroege opleiding. Een onderzoek naar de implicaties van het analfabetisme op het leven van inwoners van Eindhoven en omliggende gemeenten, 1800-1920* (Wageningen 1993); Idem, 'Functioneel analfabetisme in Nederland', 127-148; R.L. Zijdemans en K. Mandemakers, 'De rol van het gymasiaal en middelbaar onderwijs bij de intergenerationele overdracht van status, Nederland 1865-1940', in: I. Maas, M.H.D. van Leeuwen en K. Mandemakers (eds.), *Honderdvijftig jaar levenslopen. De Historische Steekproef Nederlandse bevolking* (Amsterdam 2008) 149-172.

9. O.W.A. Boonstra, 'Het einde van het analfabetisme', in: K. Mandemakers en O.W.A. Boonstra (eds.), *De levensloop van de Utrechtse bevolking in de 19e eeuw* (Assen 1995) 68-85, aldaar 79-80; K. Matthijs, *De mateloze negentiende eeuw. Bevolking, huwelijk, gezin en sociale verandering* (Leuven 2001) 80-83, 197-198.

De macrocontext: alfabetisering in Nederland

De verspreiding van de geletterdheid in Nederland verliep niet altijd en niet overal gelijk, er waren temporele, regionale en categoriale verschillen.¹⁰ De zuidelijke provincies – Limburg, Noord-Brabant, Zeeland – alfabetiseerden later en trager.¹¹ Op basis van een onderzoek in het negentiende-eeuwse Eindhoven komt Boonstra tot de volgende conclusies: vrouwen waren minder geletterd dan mannen, plattelandsbewoners minder dan stadbewoners, katholieken minder dan niet-katholieken.¹² Dat laatste had volgens Boonstra niet alleen te maken met religieuze onderwijsijver, maar ook met het feit dat protestanten en joden (in Eindhoven waren zij vaak nieuwkomers) een hogere beroepsstatus hadden. Scholingskansen van kinderen hingen nauw samen met de status en het beroep van de vader én diens geletterdheid.¹³ Later onderzoek toonde aan dat die conclusies ook gelden voor Utrecht, hoewel het alfabetiseringsproces daar vroeger op gang kwam en er sneller verliep.¹⁴

GRAFIEK 1 Evolutie van de alfabetiseringsgraad (in %) naar geboortjaar, mannen en vrouwen, gehuwd in 1830-1900, vijfjaarlijks gemiddelden

10. Voor een overzicht, zie D. Vincent, *The rise of mass literacy. Reading and writing in modern Europe* (Cambridge 2000).

11. Boonstra, *De waardij van eene vroege opleiding*, 28-32.

12. *Ibidem*, 148-161. Zie ook Knippenberg, *Deelname aan het lager onderwijs*, 82-84.

13. Boonstra, *De waardij van eene vroege opleiding*, 32-49.

14. *Idem*, 'Het einde van het analfabetisme', 68-85.

Huishoudens en *siblings*

Het historisch-demografisch onderzoek naar huishoudelijke kenmerken kende de laatste twee decennia een vernieuw(en)de impuls onder de vorm van meer aandacht voor microsociologische gezinsinteracties: de positie van de kinderen, het broer-zussensysteem (naast het ouderlijk en het echtelijk systeem), en de *sibling*configuratie.¹⁵ Dat was mede het resultaat van onderzoek met data op individueel niveau van de oorzaken en de gevolgen van de demografische transitie (de overgang van hoge naar lage geboorte- en sterftcijfers). Uit die analyses bleek dat die transitie grote effecten had op de gezinssamenstelling, de broer-zussenrelatie en de *sibling*structuur. Een volgende uitdagende vraag is of dat ook een effect had op de alfabetiseringskansen van de kinderen.

In het onderzoek naar geletterdheid en scholing ging tot nu toe veel aandacht naar de leefsituatie van de kinderen. Concreet ging het om analyse van omgevingsfactoren (zoals het beschikbare onderwijsaanbod en de transportmogelijkheden) en van huishoudelijke karakteristieken (zoals de gezinsstatus en de religieuze denominatie). Die kenmerken hebben tot op zekere hoogte een vergelijkbaar effect voor alle huishoudleden. Dat is echter niet zo voor gezinsinterne kenmerken, zoals het aantal broers en zussen en geboortepariteit (de plaats van de kinderen in de kinderrij). De oudste van vijf leeft in een andere sociale leeromgeving dan de jongste en de oudste van twee broers leeft in een andere gezinscontext dan de jongste van twee meisjes.

Gezinsinterne kenmerken en de daarmee verbonden microsociologische dynamiek bleven tot nu toe onderbelicht in onderzoek naar de diffusie van geletterdheid. Dat heeft een pragmatische reden: onderzoek naar die micro-effecten veronderstelt microdata en die zijn niet zomaar beschikbaar. Overigens was aandacht voor die effecten niet echt onbestaand, maar wel marginaal. Een goed voorbeeld is het verkennende onderzoek van Levine uit 1979.¹⁶ Hij onderzocht of geboortearangorde in de periode 1754-1851 een effect had op de geletterdheid van 334 mannen en 393 vrouwen in het Engelse Shepshed. Zijn besluit was ontkenkend, en dat heeft mogelijks een remmende rol gespeeld in de verdere exploratie van een nochtans pertinente onderzoeksvraag. Dat is jammer, temeer omdat Levine's conclusie wellicht voorbarig was; er valt methodologisch wel wat af te dingen op zijn onderzoeksontwerp en -aanpak. Zijn studie eindigde toen de demografische transitie in de meeste landen nog moest starten en dat was juist de periode van accelererende alfabetisering. Een tweede kritisch punt is dat Levine alleen gehuwde kinderen in zijn onderzoek opnam. De niet-huwende broers en zussen en zij die jong stierven, wer-

15. Een vaak geciteerd voorbeeld is A. Janssens, *Family and social change. The household as a process in an industrializing community* (Cambridge 1993).

16. Levine, 'Education and family life in early industrial England', 368-380. Hij onderzocht het voorkomen van handtekeningen op huwelijksakten in de parochieregisters.

den uit zijn onderzoek geweerd. De overlevende gehuwde kinderen kregen vervolgens een nieuwe geboorterangorde toegewezen. Die reconstructie van het gezin van oriëntatie (het gezin waar men opgroeit) was geen correcte afspiegeling van de gezinscontext van de betrokkenen tijdens hun jeugd, en juist die context was uiteraard belangrijk.

Er is veel onderzoek naar het effect van (hedendaagse) gezinskenmerken (grootte, *sibling*structuur) op de opleidingskansen van kinderen.¹⁷ Dat onderzoek richt zich op het zogenaamde *resource dilution model*.¹⁸ Uitgangspunt van dat model is dat de materiële en immateriële middelen die ouders voor hun kinderen ter beschikking hebben, beperkt zijn en dus moeten worden verdeeld. Indien andere factoren gelijkblijven geldt dat hoe groter het gezin is, hoe minder er per kind overblijft. Voor jongere kinderen zou dat meer gelden dan voor oudere.¹⁹ Die laatste zouden profiteren van hun positie in de kinderrij: wie eerst komt, eerst maalt. De bedoeling van dit onderzoek is na te gaan of het *resource dilution model* ook geldt voor de diffusie van geletterdheid in het negentiende-eeuwse Nederland. Er wordt nagegaan of de aanwezigheid van *siblings* een effect had op het leren lezen en schrijven. We verwachten dat kinderen met veel broers en zussen hun kansen op scholing zagen verminderen. We vermoeden dat dit sterker geldt voor hoge pariteitskinderen. Enkele vragen in dat verband zijn: wat is de invloed van de geboorterangorde op de geletterdheid? Worden oudere kinderen makkelijker naar school gestuurd dan hun jongere broers of zussen? Zijn enige kinderen bevoorrecht of juist niet? Worden oudere kinderen gemakkelijker thuis gehouden als er jongere broers of zussen zijn? Worden meisjes eerder van school gehouden als er jongere meisjes (jongens) zijn?

Data en methode

Bij gebrek aan beter wordt de graad van geletterdheid in historisch-demografisch onderzoek gemeten via het al dan niet kunnen ondertekenen van de

17. Een recent overzicht van hedendaags gezinssociologisch onderzoek wordt gegeven door L.C. Steelman e.a., 'Reconsidering the effects of sibling configuration: recent advances and challenges', *Annual Review of Sociology* 28 (2002) 243-269.

18. De term werd geïntroduceerd door Blake in J. Blake, 'Family size and the quality of children', *Demography* 18 (1981) 421-442. Een literatuuroverzicht in D.B. Downey, 'When bigger is not better: family size, parental resources and children's educational performance', *American Sociological Review* 60 (1995) 746-761.

19. B. Modin, 'Birth order and educational career: a study of school performance and achieved education of children born in early-twentieth-century Sweden', *Journal of Family History* 27 (2002) 25-39; S.E. Black, P.J. Devereux en K.G. Salvanes, 'The more the merrier? The effect of family size and birth order on children's education', *The Quarterly Journal of Economics* 120 (2005) 669-700.

huwelijksakte.²⁰ Die indicator geeft een vrij goed beeld van de langetermijn-evolutie van de schrijfvaardigheid, ook al gaat het om een elementaire meting, en dan nog alleen bij huwendes.²¹ Interessant aan die aanpak is wel dat het al dan niet kunnen ondertekenen in verband kan worden gebracht met andere informatie uit de huwelijksakte en met informatie uit geboorteaktes (van de betrokkene, maar ook van de ouders) en uit het bevolkingsregister.²²

Het onderzoek maakt gebruik van data uit de Historische Steekproef Nederlandse bevolking. Die databank bevat informatie uit de akten van de burgerlijke stand en het bevolkingsregister van 'onderzoekspersonen' geboren in de periode 1812-1922.²³ De HSN-release 2008.01 met gegevens uit het bevolkingsregister is opgesplitst in twee delen: één met informatie over personen geboren vóór 1883 en één met informatie van 1883 of later. Omdat de schrijfvaardigheid in de laatste periode bijna volledig was (grafiek 1), wordt het onderzoek beperkt tot de periode vóór 1883. Voor die groep is informatie uit het bevolkingsregister beschikbaar voor de provincies Zeeland, Utrecht en Friesland, én voor de stad Rotterdam en omgeving. Omdat het Nederlandse bevolkingsregister pas werd ingevoerd in 1850, start het onderzoek in dat jaar.²⁴

De gegevens over de determinanten van alfabetisering worden zoveel mogelijk gehaald uit de geboorteaktes (figuur 1). Dat moment van waarneming ligt het dichtst bij de periode van scholing. Concreet gaat het om geslacht, tijdstip en plaats van geboorte, handtekening (op de geboorteakte) van de vader en beroep van de vader op het moment van de geboorte. Hoewel

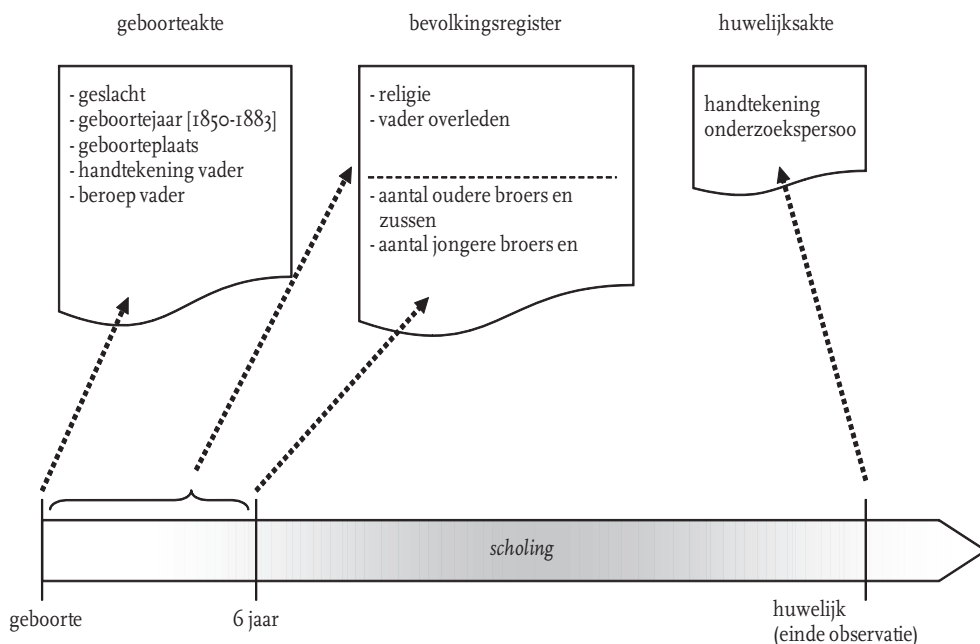
20. De betrouwbaarheid en geldigheid van deze indicator wordt bediscussieerd in Boonstra, *De waardij van eene goede opleiding*, 103-108. Voor verdere referenties, zie Hoyler, 'Small town development and urban illiteracy', 203-204.

21. In de hier onderzochte periode fluctueerde het aandeel ongehuwden maar weinig: F. van Poppel, *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19de en vroeg 20ste eeuw* (Den Haag 1992) 21-22.

22. Onderzoekspersonen kunnen worden gevolgd door de verschillende registers. Zo zijn alle wijzigingen in de huishoudcontext van de onderzoekspersoon van bij de geboorte tot het verlaten van het ouderlijk huis opgetekend.

23. Informatie uit de huwelijksakten en de daaraan gekoppelde geboorteakten werd gehaald uit de HSN dataset *Civil Certificates, release 2008.01*. Gegevens uit het bevolkingsregister werden gehaald uit de HSN dataset *Life Courses, release 2008.01*. Zie inleiding van dit themanummer.

24. In een aantal gemeenten zijn de volkstellingen van 1829-1830 en die van 1840 als een soort bevolkingsregister opgevat, zodat hier en daar ook de gezinssituatie kan gereconstrueerd worden voor de vroegere periode. Voor geheel Nederland wordt dit pas vanaf 1850 mogelijk. R.F. Vulsma, *Burgerlijke Stand en bevolkingsregister* (Den Haag 1988); J.G.S.J. Maarseveen, 'Twee eeuwen volkstellingen. De methode van onderzoek', in: Boonstra e.a. (eds.), *Twee eeuwen Nederland geteld. Onderzoek met de digitale Volks-, Beroeps- en Woningtellingen 1795-2001* (Den Haag 2007) 421-439, aldaar 429-431.

FIGUUR 1 *Herkomst variabelen*

interessant, is die informatie voor de moeder zeer moeilijk te reconstrueren en vaak ook niet beschikbaar.²⁵ Ontbrekende informatie over het beroep van de vader wordt niet aangevuld met gegevens uit de huwelijksakte; dat moment ligt te ver van de geboortedatum. De beroepen worden gecodeerd volgens de HISCO-classificatie en gegroepeerd volgens de HISCLASS-indeling.²⁶ Die indeling wordt herleid tot zes klassen volgens het model van Boonstra (tabel 1). Voor de vader wordt ook geregistreerd of hij de geboorteakte van zijn kind kon ondertekenen. Ook die informatie is er vaak niet: vaders kwamen om allerlei redenen lang niet altijd opdagen.²⁷ Uit de geboorteakte kan ook de (mate van) verstedelijking van de geboorteplaats worden afgeleid. Er wordt een opdeling gemaakt tussen urbane en rurale regio's. Urbaan zijn gemeen-

25. Een alternatief is de gegevens over de moeder in de huwelijksakte te zoeken. Dit is slechts een gedeeltelijke oplossing, deels vanwege de afstand in de tijd (tussen geboorte en huwelijk ligt een volledige generatie), deels omdat veel moeders inmiddels zijn overleden.

26. M.H.D. van Leeuwen, I. Maas en A. Miles, *HISCO. Historical International Standard Classification of Occupations* (Leuven 2002); I. Maas en M.H.D. van Leeuwen, *HISCO HISCLASS recode scheme*. 25 mei 2004. http://www.historyofwork.iisg.nl/docs/hisco_hisclass12a_@.inc (25 maart 2009).

27. Doorgaans gaat het om kinderen van ongehuwde moeders, 'onwettige' kinderen. Een vader mocht alleen de geboorteakte van een kind ondertekenen als hij het kind erkende. J. Kok, *Langs verboden wegen. De achtergrond van buitenechtelijke geboorten in Noord-Holland 1812-1914* (Hilversum 1991) 34-37.

ten met minder dan tweeënhalf procent van de bevolking tewerkgesteld in de agrarische sector en met meer dan 10.000 inwoners.²⁸

De gezinssituatie wordt gereconstrueerd met gegevens uit het bevolkingsregister. Om het effect van geboorterangorde en van het aantal broers en zussen te meten, worden vier variabelen gemaakt: aantal oudere broers, aantal oudere zussen, aantal jongere broers, aantal jongere zussen. Het gaat om het aantal levende broers en zussen op het moment dat de onderzoekspersoon zes jaar is, een arbitrair gekozen grens die het begin van de schoolgaande periode markeert. Bij het aantal jongere broers en het aantal jongere zussen worden ook de later geboren *siblings* geteld.²⁹ Oudere en jongere broers of zussen gestorven vóór de onderzoekspersoon zes jaar was en stief- of halfbroers en -zussen worden niet opgenomen.

TABEL 1 *Klassenverdeling van beroepen via hisclass*

Beroepsklasse		hisclass	
Klasse 1	Hoger	1	Hogere managers
		2	Hogere vrije beroepen
		3	Lagere managers
Klasse 2	Middelbaar	4	Lagere vrije beroepen, klerken en winkelpersoneel
		5	Lagere klerken en winkelpersoneel
Klasse 3	Geschoold	6	Voorlieden
		7	Geschoolde arbeiders
Klasse 4	Boeren	8	Boeren
Klasse 5	Laaggeschoold	9	Laaggeschoolde arbeiders
		10	Laaggeschoolde boerenarbeiders
Klasse 6	Ongeschoold	11	Ongeschoolde arbeiders
		12	Ongeschoolde boerenarbeiders

Bron: Boonstra, 'Functioneel analfabetisme in Nederland', 131.

Het bevolkingsregister laat ook toe om religie op individueel niveau te meten. Er wordt geopteerd voor de eerste vermelding van religie (die ligt rond het

28. Deze indeling is gebaseerd op de classificatie voor 1899 gemaakt door: P. Kooij, 'Stad en Platteland', in: F.L. van Holthoorn (ed.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang* (Assen en Maastricht 1985) 93-115, aldaar 111-113. Zie ook Idem, 'Stad en platteland in de uitkomsten van de Nederlandse volkstellingen', in: O.W.A. Boonstra e.a. (eds.), *Twee eeuwen Nederland geteld. Onderzoek met de digitale Volks-, Beroeps- en Woningtellingen 1795-2001* (Den Haag 2007) 259-272.

29. De HSN bevat informatie over de aanwezigheid van *siblings* totdat de onderzoekspersoon het ouderlijk huis verlaat. Jongere broers of zussen die daarna geboren zijn, werden niet in de *release* opgenomen.

moment van geboorte). Naast protestanten en katholieken wordt ook een categorie ‘andere of onbekend’ voorzien. Die bevat volgende groepen: joden, onkerkelijken, onbekende religie en zonder religie.³⁰ Via het bevolkingsregister kon ook nagegaan worden of de vader was overleden vóór de leeftijd van zes (dus vóór er enige scholing was geweest) van de kinderen. Na dit selectieproces resteerden er 1.723 onderzoekspersonen voor verdere analyse, waarvan 816 jongens en 907 meisjes (tabel 2).

TABEL 2 Aantallen, percentages, gemiddelden en standaardafwijkingen van de predictoren

	Model 1 (jongens)		Model 2 (meisjes)		Model 3-4 (totaal)	
	N	% (s.e.)	N	% (s.e.)	N	% (s.e.)
Geslacht						
Man					818	47,30
Vrouw					910	52,70
Geboortecohort						
Vóór 1860	321	39,20	318	35,10	639	37,00
1860-1869	334	40,80	361	39,80	695	40,30
1870 of later	163	19,90	228	25,10	391	22,70
Beroepsscholing vader						
Klasse 1 – hoger	40	4,90	42	4,60	82	4,70
Klasse 2 – middelbaar	77	9,40	91	10,00	168	9,70
Klasse 3 – geschoold	116	14,20	111	12,20	227	13,10
Klasse 4 – boeren	96	11,70	130	14,30	226	13,10
Klasse 5 – laaggeschoold	79	9,70	75	8,20	154	8,90
Klasse 6 – ongeschoold	331	40,50	349	38,40	680	39,40
Beroep onbekend	79	9,70	112	12,30	191	11,10
Alfabetisering vader						
Vader kan schrijven	624	76,30	675	74,20	1299	75,20
Vader kan niet schrijven	93	11,40	103	11,30	196	11,30
Onbekend	101	12,30	132	14,50	233	13,50
Vader overleden vóór zesde levensjaar van kind?	34	4,20	28	3,10	62	3,60

30. In de negentiende eeuw was gemiddeld twee procent van de Nederlandse bevolking joods. Onkerkelijken maken in 1879 nauwelijks 0,3 procent van de bevolking uit, hoewel er plaatselijk grote verschillen zijn. H. Knippenberg, ‘Een veelkleurig palet. De godsdienstaard in de negentiende en twintigste eeuw’, in: E. Beekink e.a. (eds.), *Nederland in verandering. Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht, 1800-2000* (Amsterdam 2003) 95-122, aldaar 96 en 116-120; E. Beekink en S. de Vos, ‘Vroege ontkerkelijking in Nederland. Een analyse van het geboortecohort 1850-1882’, in: I. Maas, M.H.D. van Leeuwen en K. Mandemakers (eds.), *Honderdvijftig jaar levenslopen. De Historische Steekproef Nederlandse bevolking* (Amsterdam 2008) 97-126, aldaar 105-106.

	Model 1 (jongens)		Model 2 (meisjes)		Model 3-4 (totaal)	
	N	% (s.e.)	N	% (s.e.)	N	% (s.e.)
Geboorteplaats						
Urbaan	247	30,20	298	32,70	545	31,50
Ruraal	571	69,80	612	67,30	1183	68,50
Geboorteregio						
Friesland	309	37,80	339	37,30	648	37,40
Utrecht	194	23,70	198	21,70	392	22,70
Rotterdam en omgeving	126	15,40	157	17,30	283	16,40
Zeeland	189	23,10	216	23,70	405	23,40
Religie						
Protestants	649	79,30	707	77,70	1356	78,50
Katholiek	142	17,40	160	17,60	302	17,50
Andere of ongekend						
Joods	9	1,10	10	1,10	19	1,10
Onkerkelijk	2	0,20	1	0,10	3	0,20
Onbekend	6	0,70	13	1,40	19	1,10
<hr/>						
Aantal oudere broers (gem.)	0,84	-1,10	0,89	-1,20	0,87	-1,15
Aantal oudere zussen (gem.)	0,78	-1,09	0,79	-1,03	0,79	-1,06
Aantal jongere broers (gem.)	1,37	-1,60	1,21	-1,50	1,28	-1,54
Aantal jongere zussen (gem.)	1,31	-1,57	1,17	-1,47	1,24	-1,52
N	816		907		1723	

Bron: HSN datasets *Life Courses and Civil Certificates*, release 2008.01.

Het effect van de onafhankelijke variabelen op het kunnen ondertekenen wordt gemeten via logistische regressieanalyse (tabel 3).³¹ Exp(b) is de natuurlijke exponent van de logistische regressiecoëfficiënt: de verhouding van de kans op geletterdheid tot de kans op ongeletterdheid. Een voorbeeld: een significante kansverhouding van 1,73 voor kinderen geboren in de periode 1860-1869 (model 3) betekent dat de kans van die kinderen om de akte te kunnen ondertekenen 73 procent hoger is dan de kans van kinderen geboren vóór 1860 (dat is de vergelijkings- of referentiecategorie). De (significante) kansverhouding van 0,33 bij 'vader kan niet schrijven' (model 3) betekent dat kinderen van die vaders drie keer minder kans hebben ($1/0,33=3$) om de akte te kunnen ondertekenen dan kinderen waarvan de vader wél kan schrijven (de referentiecategorie). Bij metrische variabelen geeft de kansverhouding de toename (respectievelijk afname) van de kans per eenheid. Een kansverhouding van 1,65 bij 'aantal oudere zussen' (model 2) betekent dat de kans op geletterd-

31. Een introductie in de materie in S. Menard, *Applied logistic regression analysis* (Thousand Oaks 1995). Voor een meer theoretische uitdieping, zie D.W. Hosmer en S. Lemeshow, *Applied logistic regression*. (Second edition; New York 2000) 91-142.

TABEL 3 Effect van variabelen op de aanwezigheid van een handtekening op de huwelijksakte (vier modellen)

	Model 1 (jongens)			Model 2 (meisjes)			Model 3 (totaal)			Model 4 (totaal, interacties)		
	<i>b</i>	<i>exp(b)</i>	<i>p</i>	<i>b</i>	<i>exp(b)</i>	<i>p</i>	<i>b</i>	<i>exp(b)</i>	<i>p</i>	<i>b</i>	<i>Exp(b)</i>	<i>p</i>
<i>Intercept</i>	4,20	/	<0,01	2,35	/	<0,01	3,27	/	<0,01	3,92	/	<0,01
<i>Geslacht</i>												
Man (ref.)							0,00	1,00	/	0,00	1,00	/
Vrouw							-0,55	0,58	0,02	-1,40	0,25	<0,01
<i>Geboortecohort</i>												
Vóór 1860 (ref.)	0,00	1,00	/	0,00	1,00	/	0,00	1,00	/	0,00	1,00	/
1860-1869	0,22	1,24	0,57	0,70	2,01	0,03	0,55	1,73	0,02	0,54	1,72	0,02
1870 of later	1,76	5,78	0,03	1,77	5,86	<0,01	1,79	6,00	<0,01	1,72	5,60	<0,01
<i>Beroepsscholing vader</i>												
Hoger	0,63	1,87	0,56	1,02	2,78	0,18	0,88	2,41	0,16	0,91	2,47	0,15
Middelbaar	0,48	1,61	0,57	0,33	1,39	0,53	0,35	1,42	0,41	0,38	1,46	0,40
Geschoold	-0,01	0,99	0,99	1,84	6,29	0,02	0,93	2,54	0,03	0,91	2,49	0,04
Boeren	1,95	7,01	0,07	2,78	16,08	<0,01	2,44	11,51	<0,01	2,47	11,85	<0,01
Laaggeschoold	1,76	5,84	0,10	2,13	8,42	0,04	1,94	7,01	<0,01	2,00	7,38	0,01
Ongeschoold (ref.)	0,00	1,00	/	0,00	1,00	/	0,00	1,00	/	0,00	1,00	/
Beroep onbekend	-17,34	-	0,99	0,91	2,49	0,36	0,45	1,57	0,60	0,42	1,52	0,63
<i>Alfabetisering vader</i>												
Vader kan schrijven (ref.)	0,00	1,00	/	0,00	1,00	/	0,00	1,00	/	0,00	1,00	/
Vader kan niet schrijven	-1,61	0,20	<0,01	-0,92	0,40	0,01	-1,12	0,33	<0,01	-1,16	0,31	<0,01
Onbekend	17,68	-	0,99	-0,27	0,76	0,70	0,14	1,15	0,83	0,13	1,14	0,84
<i>Vader overleden vóór zesde levensjaar?</i>	0,28	1,32	0,80	-0,59	0,56	0,40	-0,08	0,92	0,89	-0,14	0,87	0,80
<i>Geboorteplaats</i>												
Urbaan (ref.)	0,00	1,00	/	0,00	1,00	/	0,00	1,00	/	0,00	1,00	/
Ruraal	-0,43	0,65	0,48	-0,24	0,79	0,61	-0,30	0,74	0,39	-0,40	0,67	0,27

Geboorteregio											
Friesland (ref)	0,00	1,00	/	0,00	1,00	/	0,00	1,00	0,00	1,00	/
Utrecht	-0,01	0,99	0,99	0,13	0,54	0,13	-0,39	0,68	-0,41	0,67	0,20
Rotterdam en omgeving	0,54	1,71	0,58	0,66	1,38	0,66	0,42	1,53	0,34	1,40	0,56
Zeeiland	-0,37	0,69	0,42	0,06	0,52	0,06	-0,55	0,58	-0,58	0,56	0,04
Religie											
Protestants (ref)	0,00	1,00	/	0,00	1,00	/	0,00	1,00	0,00	1,00	/
Katholiek	-0,49	0,61	0,32	0,53	0,78	0,53	-0,32	0,73	-0,34	0,71	0,26
Anderen of onbekend	-0,42	0,65	0,71	0,16	0,45	0,16	-0,80	0,45	-0,81	0,45	0,10
Aantal oudere broers	-0,36	0,70	0,03	0,08	0,79	0,08	-0,25	0,78	-0,37	0,69	0,02
Aantal oudere zussen	-0,28	0,76	0,09	0,01	1,65	0,01	0,10	1,10	-0,26	0,77	0,10
Aantal jongere broers	-0,25	0,78	0,04	0,46	0,93	0,46	-0,14	0,87	-0,25	0,78	0,04
Aantal jongere zussen	0,07	1,08	0,60	0,67	0,95	0,67	0,03	1,03	0,08	1,08	0,58
Interacties											
Aantal oudere broers x geslacht (vrouw)									0,15	1,17	0,45
Aantal oudere zussen x geslacht (vrouw)									0,76	2,14	<0,01
Aantal jongere broers x geslacht (vrouw)									0,19	1,21	0,23
Aantal jongere zussen x geslacht (vrouw)									-0,11	0,89	0,54
Chi ²	55,937*	87,350*						123,522*		137,049*	
Nagelkerke R ²	0,218	0,236						0,197		0,217	
N	816	907						1723		1723	

Bron: HSN datasets *Life Courses and Civil Certificates*, release 2008.01.

* p < 0,001

heid van meisjes toeneemt met 65 procent per extra oudere zus. Nagelkerke's R^2 is een schatting van de verklaarde variantie. Via interactie-effecten met 'geslacht' (model 4) kunnen gendereffecten gedetecteerd worden.³²

Resultaten

Zoals verwacht zijn meer jongens dan meisjes geletterd: meisjes hadden in de vermelde onderzoeksperiode en -regio maar half zoveel kans geletterd te zijn als jongens (kansverhouding 0,58). Ook zoals verwacht, neemt de kans op geletterdheid toe voor de opeenvolgende geboortecohorten, zowel voor jongens als voor meisjes. Ook de scholing van de vader is belangrijk, zowel voor jongens als voor meisjes. De resultaten voor het beroep van de vader zijn interessant en leerrijk. Ten opzichte van de kinderen van ongeschoolden, konden die van boeren en van laaggeschoolden de akte vaker ondertekenen. Deden die groepen extra inspanningen voor hun kinderen?³³ Werd dat ingegeven of gemotiveerd door hun eigen negatieve ervaringen? Of hadden die kinderen meer baat bij scholing? Omdat het onderzoek beperkt is tot een late fase van het alfabetiseringsproces, is dat moeilijk interpreteerbaar: voor de hogere beroeps- en opleidingsniveaus (die vroeg en snel alfabetiseerden) was er maar een beperkte ruimte over voor extra geletterdheid. Omgekeerd was er voor groepen met een historische achterstand, meer inhaalruimte en wellicht ook meer inhaaldruk. Dat de vader ongeletterd was, verminderde de kans dat zijn kind geletterd was aanzienlijk (kansverhouding 0,33 voor de totale groep). Dat is zowel voor jongens als voor meisjes statistisch significant. Of de vader jong (vóór de zesde verjaardag van de onderzoekspersoon) was overleden of niet, is niet statistisch significant, noch voor jongens, noch voor meisjes.

De richting van de effecten van verstedelijking (van de geboorteplaats) en van provincie (ook van de geboorteplaats) bevestigen wat werd verwacht: op het platteland waren er minder geletterden en hoe zuidelijker de geboorteprovincie, hoe groter de kans op ongeletterdheid.³⁴ Die verschillen zijn niet significant. Ook de resultaten voor religieuze denominatie liggen in de lijn van de verwachtingen, maar ook die zijn niet significant. Ouder Nederlands onderzoek leerde dat in gebieden met veel katholieken, de niet-katholieken

32. Een uiteenzetting over de interpretatie van interactietermen in J. Jaccard, *Interaction effects in logistic regression* (Thousand Oaks 2001).

33. Boonstra, 'Functioneel alfabetisme', 139-144.

34. Idem, *Regionale verschillen in de daling van het analfabetisme in Nederland, 1775-1900*, wog Historische Demografie Working Paper nr. 11 (Leuven 2009). http://www.historische-demografie.be/publicaties_working_papers_wog.html (2 september 2009).

(vooral protestanten) vaker geletterd waren.³⁵ De katholieke regio's behoorden in Nederland tot de laatst en traagst alfabetiserende.³⁶ Het is mogelijk dat de aanwezigheid van een netwerk van staatsscholen met protestantse inslag de onderwijsparticipatie van de katholieken (in protestantse gebieden) bevorderde, een soort trekkend of stuwend voorbeeld. Dat stimuleerde hen misschien om een eigen netwerk van katholieke scholen uit te bouwen.³⁷ Dat alles moet geduid worden in de context van de toenmalige Nederlandse schoolstrijd.³⁸

Zoals gezegd is de bedoeling van dit onderzoek na te gaan of het aantal *siblings* en de *sibling*kenmerken een effect hadden op de geletterdheid in de negentiende eeuw. Er blijkt dat de aanwezigheid van broers, zowel oudere als jongere, een negatief effect heeft op de geletterdheid. Het hebben van één of meer oudere broers, verkleint de kans om de akte te kunnen ondertekenen aanzienlijk (ruim 25 procent voor bruiden, ruim 40 procent voor bruidegoms en dat per oudere broer). Dat is ook zo voor jongere broers: de kansen op geletterdheid dalen voor jongens aanzienlijk als ze jongere broers hebben (kansverhouding 0,78). Voor meisjes gaat het effect in dezelfde richting, maar het is niet significant. De interactietermen (model 4) brengen geen significante verschillen tussen jongens en meisjes aan het licht. Kijken we alleen naar de broers, dan lijkt gezinsgrootte (die variabele is niet rechtstreeks gemeten) een negatief effect te hebben op de geletterdheid. Hoe meer zonen er in het gezin zijn, hoe kleiner de onderwijskansen en dat voor zowel bruidegoms als voor bruiden. Dat bevestigt de verwachtingen van het *resource dilution model*.

Het effect van zussen verloopt anders en is niet eenduidig. Er is geen significant effect, noch voor jongens noch voor meisjes, van de aanwezigheid van jongere zussen op de scholingskansen van de onderzoekspersoon. Er is wel een sterk, positief effect van (het aantal) oudere zussen op de geletterdheid van meisjes. Per oudere zus heeft een meisje 65 procent meer kans om de akte te kunnen ondertekenen. Voor jongens is dat effect negatief, maar het effect is slechts statistisch significant op een 0,10-niveau ($p = 0,09$). Voor jongens verminderen de kansen op geletterdheid per oudere zus aanzienlijk (kansverhouding 0,76). Het interactie-effect is significant: voor meisjes is het

35. Boonstra, *De waardij van eene vroege opleiding*, 149-150. Boonstra maant echter tot enige voorzichtigheid bij de interpretatie van deze data wegens het kleine aantal niet-katholieken in zijn gegevensbestand. Zijn tweede kanttekening is dat protestanten in Eindhoven, historisch gezien nieuwkomers zijnde, eerder tot de hogere beroepsklassen behoorden en daarom alfabetischer waren dan de doorsnee katholiek in Eindhoven.

36. Boonstra, 'Regionale verschillen in de daling van het analfabetisme in Nederland, 1775-1900', 11-17.

37. De in dit artikel bestudeerde provincies zijn allen in hoge mate protestants. Knippenberg, 'Een veelkleurig palet', 96-101.

38. Boekholt, 'De Nederlander gaat naar school', 206-209.

effect van (het aantal) oudere zussen dubbel zo belangrijk als voor jongens. Onafhankelijk van de andere onderzochte factoren, verhogen oudere meisjes de kans op geletterdheid van hun jongere zussen, maar niet die van hun jongere broers. Dat leidt tot een hele reeks vragen: worden jongere meisjes onderwezen door hun oudere zussen? En waarom geldt dat alleen voor meisjes? Was de seksspecifieke rolverdeling zo groot dat oudere meisjes werden ingezet om hun jongere zussen te leren lezen en schrijven, maar niet hun jongere broers? De resultaten van onderzoek met Zeeuwse data suggereren een hypothese die te maken heeft met de werksituatie van jonge vrouwen. Dat onderzoek leerde dat de aanwezigheid van (oudere) zussen de kans verhoogde dat jongere zussen in dienstverband gingen werken.³⁹ Ander onderzoek, dit keer in Leicestershire, wees uit dat dienstmeiden vaker geletterd waren dan anderen.⁴⁰ Dat kan te maken hebben gehad met het feit dat hun werkgevers vaak een hoge status hadden en misschien ging daar een mobiliserend appel van uit, in die zin dat ze hun dienstmeisjes wilden leren lezen en schrijven. Het hogere sociale milieu van de werkgever kan daarnaast ook stimulerend werken op de alfabetiseringswens van dienstmeisjes zelf. Alfabetische meisjes hebben immers een hogere kans op een opwaartse sociale mobiliteit. Uit extra onderzoek blijkt dat dienstmeiden bij hun huwelijk vaker geletterd zijn dan meisjes die niet in dienstverband gingen werken, of ze nu oudere zussen hadden of niet (96,6 versus 89,0 procent, respectievelijk 93,1 versus 91,6 procent).

Conclusie

De mate van alfabetisering wordt in historisch-demografisch onderzoek gemeten aan de hand van het al dan niet kunnen ondertekenen van de akten van de burgerlijke stand. Het is een eenvoudige en beperkte, maar toch ook vrij goede indicator. Ouder onderzoek leert onder meer dat vrouwen in de negentiende eeuw een achterstand hadden qua geletterdheid en dat het inhaalproces maar traag verliep. Naast geslacht speelden ook andere factoren, zoals het beroep en de geletterdheid van de vader, een rol.

39. Voor Zeeland: H. Bras, 'Maids to the city: migration patterns of female domestic servants from the province of Zeeland, the Netherlands (1850-1950)', *The History of the Family* 8 (2003) 217-246, aldaar 236-241. Deze bevindingen werden bevestigd voor de rest van Nederland in H. Bras en J. Kok, "'Naturally, every child was supposed to work'. Determinants of the leaving home process in the Netherlands, 1850-1940', in: F. Van Poppel, M. Oris en J. Lee (eds.), *The road to independence. Leaving home in Western and Eastern societies, xvith – xxth Centuries* (Bern 2004) 403-450, aldaar 435-440.

40. Hoyler, 'Small town development and urban illiteracy', 213-214. Dit resultaat is ook te vinden in W.B. Stephens, *Education, literacy and society, 1830-70: the geography of diversity in provincial England* (Manchester 1987) 21.

In dit onderzoek wordt nog een andere mogelijkheid geopend en die haakt in op de toegenomen aandacht van sociaal psychologen en gezinssociologen voor gezinsinterne relaties en gezinsinterne dynamiek. De concrete onderzoeksvraag is of de aanwezigheid van oudere en jongere broers en zussen een effect had op iemands geletterdheid. Het aantal broers en zussen geeft een goede indicatie van de gezinsomvang en algemeen wordt aangenomen dat de economische en sociale slagkracht van gezinnen vermindert naarmate die omvang groter wordt (dat is de basisgedachte van het zogenaamde *resource dilution model*). Immers, als beperkte middelen verdeeld moeten worden over een grotere groep, treedt een Malthusiaans verdelingsmechanisme in werking. Deze hypothese wordt hier getoetst voor de mate van geletterdheid. Er wordt gebruik gemaakt van data van vier Nederlandse regio's voor de periode 1850-1883. De onderzoeksresultaten leren dat het effect van het aantal broers en zussen op iemands capaciteit om de huwelijksakte te ondertekenen, complex is. Veel broers hebben bemoeilijkt die capaciteit aanzienlijk, zowel voor bruiden als voor bruidegoms. Hoe meer broers, hoe groter het gezin, hoe kleiner de onderwijskansen van de kinderen. Dat bevestigt de strekking van het *resource dilution model*. Voor zussen verloopt dat anders: waar jongens en meisjes minder vaak geletterd zijn als ze broers hebben (zowel oudere als jongere), heeft de aanwezigheid van oudere zussen juist een positief effect op de geletterdheid van meisjes. Maar voor hun broers geldt dat niet. Blijkbaar werden oudere zussen gemakkelijk en frequent ingezet om hun jongere zussen te leren lezen en schrijven, maar niet om voor hun jongere broers hetzelfde te doen. Dat gezinsinterne leerproces verliep dus via een vrouwelijke lijn. Maar ook de context van het gezin van oriëntatie kan een rol hebben gespeeld, namelijk het werken in dienstverband. Onderzoek leert dat meisjes met meerdere zussen gemakkelijker in het circuit van werken in dienstverband terecht kwamen en misschien opende dat voor sommigen van hen extra onderwijskansen.

Over de auteurs

Koen Matthijs, doctor in de Sociale wetenschappen, is als gewoon hoogleraar verbonden aan de onderzoeksgroep Gezin en Bevolking van het Centrum voor Sociologisch Onderzoek (Faculteit Sociale Wetenschappen, K.U.Leuven). Zijn onderwijs en onderzoek liggen op de terreinen van de algemene sociologie, hedendaagse gezinssociologie en historische demografie. Daarnaast is hij vicedecaan onderwijs van de Faculteit Sociale wetenschappen.

E-mail: Koen.Matthijs@soc.kuleuven.be

Mattijs Vandezande, master in Geschiedenis, is als doctoraatsbursaal verbonden aan de onderzoeksgroep Gezin en Bevolking van het Centrum voor Socio-

logisch Onderzoek (Faculteit Sociale Wetenschappen, K.U. Leuven). Hij bereidt een proefschrift voor over kindersterfte en migratie in België en Nederland in de negentiende eeuw. Zijn interesse gaat uit naar langetermijnprocessen van gezinssamenstelling, migratie, levenslopen en kindersterfte.

E-mail: Mattijs.Vandezande@soc.kuleuven.be